

Ibrohim S. USMONOV,
Candidate of Historical Sciences
Institute of Oriental Studies named
after Abu Rayhan Biruni.
M.Ulugbek str. 79, 100170,
Tashkent, Uzbekistan.
E-mail: i.usmanov@yahoo.com

DOI: 10.47980/MOTURIDIY/2022/4/5

ҲАКИМ ТЕРМИЗИЙНИНГ “МАҚОСИД АШ-ШАРИА”ГА ОИД ҚАРАШЛАРИ

NAKIM TIRMIDHI'S VIEWS ON “MAQASID ASH-SHARIA”

ВЗГЯДЫ ХАКИМА ТЕРМЕЗИ НА “МАКАСИД АШ-ШАРИАТ”

КИРИШ

“Мақосид аш-шариа” (шариат мақсадлари) илми шаръий ҳукмлар ортида турган ҳикмат, мақсадлар, ғоялар, сабабларни баён қилади. Ислоҳ фикҳи назариячиларига кўра, “мақосид аш-шариа” – шариатдан кўзланган инсоният манфаатини ифода этишдир (А.Жасер, 2011:30). XIX асрнинг охири ва XX аср бошидан то бугунга қадар “мақосид аш-шариа” мавзуси бўйича амалга оширилган ишлар янги босқичга кўтарилди. Зеро, илғор ислоҳ мутафаккирлари бу мавзуга киришиб, ислоҳ динининг мудом замон билан ҳамнафаслигини асослаб келмоқдалар.

“Мақосид аш-шариа”нинг дастлабки кўри-нишлари Пайғамбар алайҳиссалом ва саҳобийлар давридан бошлаб намоён бўла бошлаган эди. Улардан кейин тобейлар, мазҳаббошилар фаолияти мақосид ҳақида тизимли қарашлар пайдо бўлиши учун қулай шарт-шароит яралишига хизмат қилди. Умавийлар давридан бошлаб мазҳаблар доирасида ҳуқуқшуносликка оид кўплаб асарлар яратилди: ҳанафийлар “қиёс” ва “истихсон” масаласида, моликийлар “масолиҳ мурсала”, “амал аҳли Мадина”, ханбалийлар “саҳобий сўзи ва раъйининг ҳужжат экани” каби усулий қоидаларни муҳокама қилаётган эдилар. Айнан учинчи ва тўртинчи ҳижрий асрларда шариат ҳикмати, унинг мақсадлари ҳақида назарий мулоҳазалар юритилиб, усулий китобларда шариат инсонлар манфаати риояси учун юборилгани борасида сўз бораётган эди (С.Ризвон, 2014).

Ҳозирги кунга келиб, моддий ва маънавий ҳаётда ҳар лаҳза содир бўлаётган ўзгаришлар доирасида “мақосид аш-шариа” – муқаддас матнлар ва воқелик, шариат ва реал ҳаёт орасини боғловчи кўприк, деган қараш устувор бўлмоқда (И.Камол, 2015). Бинобарин, ислоҳ оламида “мақосид аш-шариа” илмини қайта тиклашга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бу илм шариатнинг руҳиятини намоён этиб, аждодлар меросига теран кўз билан қарашга, мўлжални тўғри олган ҳолда, бугунги кун саволларига жавоб топишга хизмат қилади.

“Мақосид аш-шариа”га доир фикрларнинг тадрижий ривожини уч босқичга ажратиш мумкин: шаклланиш, намоён бўлиш ҳамда ривожланиш. Шаклланиш босқичининг энг кўзга кўринган илк вакили Ҳаким Термизий (ваф. 320/932) ҳисобланади.

АСОСИЙ ҚИСМ

Илк ҳижрий уч аср мобайнида “мақосид” тушунчаси, гарчи ўша пайтда у “ҳикмат”, “иллат” (сабаб), “муносабат”, “асрор” (сирлар), “ағроз” (мақсадлар) ёки “маоний” (маънолар) каби сўзлар билан ифодаланган бўлсада, мустақил мавзу сифатида ёритишга эътибор қаратилмаган эди. Ҳаким Термизийнинг “ас-Салот ва мақосидухо” (Намоз ва унинг мақсадлари) китоби бу борада ёзилган илк асар бўлди (А.Жасер, 2011:37). Тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, Ҳаким Термизийнинг “ал-Ҳаж ва асроруху” (Ҳаж ва унинг сирлари), “Сабаб ат-такбир фи-с-салот” (Намозда такбир (Аллоҳу акбар) айтишнинг сабаби), “Илал аш-шариа” (Шариат ҳукмларининг келиб чиқиш сабаблари) асарлари унинг “мақосид” илмида илк бора тизимли ижод қилган фақиҳ бўлганини тасдиқлайди. Шунингдек, Ҳаким Термизий билан бир даврда яшаган Абу Зайд Балхийнинг (ваф. 322/933) “ал-Ибона ан илал ад-диёна” асари ҳам муомалот бобидаги “мақосид” масалаларига бағишланган илк асарлардан бири бўлган. Мазкур даврнинг яна бир муҳим шахсларидан бири сифатида шофей олим Абу Бакр Қафғол аш-Шоший (ваф. 365/975) ва унинг “Маҳосин аш-шариа” асарини ҳам қайд этиш лозим. Мазкур асар методологик ва амалий масалаларни ўзида жамлаган фикҳий асар сифатида шофей мазҳаби доирасида яратилган муҳим манба ҳисобланади. Шаклланиш босқичи вакиллари қаторига шофей мазҳаби уламолари – Имом Жувайний (ваф.

Аннотация. Мақолада “мақосид аш-шариа” – шариат мақсадлари илмининг шаклланиши ва ривожланиши босқичлари муҳокама қилинади. Шунингдек, мовароуннахрлик машхур суфий Ҳаким Термизийнинг шариат мақсадлари илмининг асосларини шакллантиришидаги хизмати таҳлил қилинади. Олимнинг “Исбот ал-илал”, “ас-Солат ва мақосидуҳа”, “ал-Ҳаж ва асроруху” асарлари мақосид аш-шариага доир илк назарий ва амалий аҳамиятга эга қўлланма бўлган эди. Маълумки, шариат мақсадларининг дастлабки кўринишлари Пайғамбар алайҳиссалом ва саҳобийлар давридан бошлаб намоён бўла бошлаган эди. Улардан кейин тобеийлар, мазҳаббошилар фаолияти мазкур илм ҳақида тизимли қарашлар пайдо бўлиши учун қулай шарт-шароит яратилишига хизмат қилди. Умавийлар давридан бошлаб мазҳаблар доирасида ҳуқуқшуносликка оид кўплаб асарлар яратилди: ханафийлар “қиёс” ва “истиҳсон” масаласида, маликийлар “масолиҳ мурсала”, “амал аҳли Мадина”, ханбалитлар “саҳобий сўзи ва раъйининг ҳужжат экани” каби усулий қоидаларни муҳокама қилаётган эдилар. Айнан учинчи ва тўртинчи ҳижрий асрларда шариат ҳикмати, унинг мақсадлари ҳақида назарий мулоҳазалар юритилиб, усулий китобларда шариат инсонлар манфаати рояси учун юборилгани борасида сўз бораётган эди. Мақола муаллифи Ҳаким Термизийнинг шариат мақсадлари ҳақидаги дастлабки қарашлари, айнан шу сўзнинг ҳосилаларини ўз асарларида ишлатиши кейинги муаллифлар учун бу мавзуда фаолият олиб боришлари учун таянч-асос бўлганини ёритиб берган. Шу билан бирга, шариат мақсадларига оид фикрлар Имомул Ҳарамайн Жувайний (1028–1085) давридан бошлаб тизимли шаклга келгани кўрсатиб берилган. Мақолада Ҳаким Термизий ўзига хос фикрий қарашлари билан ислом ҳуқуқшунослигида муҳим янгиланишларни бошлаб бергани хулоса қилинган.

Калит сўзлар: мақосид аш-шариа, иллат, ирфан, заруриёт, ҳожийёт, таҳсинийёт, иджтиҳод, мазҳаб.

Abstract. The article discusses the stages of formation and development of the science of “Maqasid ash-sharia” – the goals of Sharia. Also, the service of Hakim Tirmidhi, a famous Sufi from Mawarannahr, in forming the foundations of this science is analyzed. The scholar’s works such as “Isbat al-Ilal”, “as-Salah wa maqasiduha”, and “al-Hajj wa asraruhu” were the first theoretical and practical guides on Maqasid al-sharia. It is known that the first manifestations of the purposes of the Sharia began to appear from the time of the Prophet and his Companions. After them, the activities of followers and madhab imams served to create favorable conditions for the emergence of systematic views on this science. From the time of the Umayyads, many jurisprudential works were written within the framework of the madhabs: the Hanafis were discussing the issue of “Qiyas” and “Istihsan”, the Malikis were discussing the procedural rules such as “al-Masalih al-mursala”, “Amal Ahl al-Madinah”, the Hanbalis were discussing “whether the word and opinion of the Companions is a document”. It was in the third and fourth Hijri centuries that theoretical discussions were held about the wisdom of Sharia and its goals. In the books of Usul, it was mentioned that the Sharia was sent for the benefit of people. The article highlights that Hakim Tirmidhi’s initial views on the goals of Sharia, and the use of the derivatives of this word in his works were the basis for subsequent authors to work on this topic. At the same time, it is shown that the ideas regarding the goals of the Shari’ah took a systematic form from the time of Imam al-Haramayn Juwaini (1028–1085). The article concludes that Hakim Tirmidhi initiated important innovations in Islamic law with his unique jurisprudential views.

Keywords: maqasid ash-sharia, illat (reason), irfan, zaruriyat, hajiyat, tahsiniyat, ijihad, madhhab.

Аннотация. В статье рассматриваются этапы становления и развития науки «мақосид аш-шариат» – цели шариата. Также анализируется заслуга Хакима Термези, известного суфия из Мавераннахра, в формировании основ науки о целях шариата. Труды ученого «Исбат ал-илал», «Ас-Солат ва мақосидуҳа», «Аль-хадж ва асроруху» были первыми теоретическими и практическими руководствами по «мақосид аш-шариату». Известно, что первые проявления целей шариата стали проявляться со времен Пророка и его сподвижников. После них деятельность табиинов и основателей мазхабов послужила созданию благоприятных условий для возникновения системных взглядов на эту науку. Со времен Омейядов в рамках мазхабов создавались многие юридические труды: ханафиты обсуждали вопрос «кийаса» и «истиhsана», маликиты обсуждали процессуальные нормы, такие как «масалих мурсала», «амаль Ахль аль-Мадина», ханбалиты дискутировали о том, что «слово и мнение сподвижников — это документ». Именно в третьем и четвертом веках хиджры велись теоретические рассуждения о мудрости шариата, его целях, а в методических книгах говорилось, что шариат послан на благо людей. Автор статьи пояснил, что первоначальные взгляды Хакима Термези на цели шариата, использование производных от этого слова в его произведениях послужили основанием для работы последующих авторов над этой темой. В то же время показано, что представления о целях шариата приобрели систематическую форму со времен имама ал-Харамайна Джувайни (1028–1085). В статье делается вывод о том, что Хаким Термези инициировал важные новшества в исламской юриспруденции своими уникальными взглядами на фикх.

Ключевые слова: мақосид аш-шариат, иллат, ирфан, необходимость, потребность, тахсинийот, иджтиҳад, мазҳаб.

478/1085) ва унинг шогирди Абу Ҳомид Ғаззолийни (ваф. 505/1111) ҳам киритиш мумкин. Юқоридаги маълумотлар умумлаштирилса, “мақосид” борасидаги қарашларнинг шаклланиш босқичи деярли бир аср давом этгани аён бўлади. Иккинчи босқичнинг атокли олимлари сифатида шофеий уламолар Фахриддин Розий (ваф. 606/1209), Сайфиддин Омадий (ваф. 631/1233), Иззуддин ибн Абдуссалом (ваф. 660/1262), моликий факих Аҳмад ибн Идрис Қарофийни (ваф. 684/1285) қайд этиш лозим. “Мақосид” ривождаги ушбу муҳим босқич мазкур илмнинг бойитилиши, босқичнинг шаклланиш жараёни якунланиши, соҳаларнинг белгиланиши, айрим фикрларнинг қайта кўриб чиқиб, тўғриланиши билан характерланади.

Учинчи босқич эса “мақосид аш-шариа”га киритилган янги қараш-фикрлар билан боғлиқ. Бу босқичнинг машҳур сиймоси моликий Имом Абу Исҳоқ Шотибий (ваф. 790/1388)дир. Унинг “ал-Мувафақот фи усул аш-шариа” (Шариат асосларидаги мувофиқликлар) асари “мақосид аш-шариа”га бағишланган жуда муҳим асар ҳисобланади.

Юқорида кўриб чиқилган босқичлар салмоғи, муддати, амалга оширилган ишлари нуктаи назаридан бир-бирдан фарқланади. Ўз даври хусусиятидан келиб чиқиб, “мақосид”нинг муайян долзарб бўлган масаласига эътиборнинг кучайиши, қолганларига эътибор камроқ қаратилиши, янги муҳим йўналишлар белгиланиши каби жиҳатлар санаб ўтилган босқичлар кесимида кўзга ташланади. Аҳамиятлиси шундаки, “мақосид аш-шариа” илмининг ривожланиши XIV асрга келиб Имом Шотибийнинг 1388 йилда вафот этиши билан тўхтади. Бундан кейин соҳага оид кўзга кўринган асарлар ёзилмагани, илм сифатида ривожланмагани мазкур йўналишга қизиқиш сусайганини намоён этади. Мазкур ҳолатга барҳам берган моликий факих, Тунис муфтийси – Муҳаммад Тохур ибн Ошур (1879) мақосид илмига янги руҳ бергунга қадар деярли олти аср давомида бу йўналишда турғунлик юзага келди (М.Ҳусайн, 2005:113). Юқорида зикр этилган олимларнинг аксари шофеий ва моликий мазҳабида бўлганини мулоҳаза қилган ҳолда, уларнинг энг аввалида ҳанафий мазҳаби вакили – Ҳаким Термизий (ваф. 320/932) турганини қайд этиш ўринли.

Ҳаким Термизий фикҳ, тасаввуф ва фалсафани ўзаро мувофиқлаштира олган ўз замонасининг илғор мутафаккири бўлган. У фикҳ илми, мазҳабларнинг шаклланиш жараёнлари якунига етаётган даврда яшаб, шариат илмини

фалсафий тафаккур билан бойитди. Унинг фикҳга доир асарлари анъанавий фикҳий асарлардан услубий жиҳатдан катта фарқ қилади. Кўплаб тадқиқотчиларнинг фикрларига кўра, Термизийнинг асарлари ўз замонасидан илгарилаб кетгани учун ҳам ўз даврида етарлича анланмаган. Ҳозирги кунда олимнинг “мақосид аш-шариа” мавзусига доир фикрлари долзарблик касб этиб бормоқда.

Ҳаким Термизийнинг “ҳар бир шаръий ҳукм ақл билан англаб тушунилади ва унинг ортида иллат (сабаб, асос) туради”, деган қараш жамият тараққиётида муҳим ўрин тутди. Мана шундай қарашлари учун бўлса керак, Термизий мероси кўплаб чет эллик, аксарияти ғарб олимлари томонидан чуқур ўрганиб келинади. “Мақосид” илми герменевтика фани билан ҳам боғлиқ. Бу эса матнларга янги назар билан қараш, уларни шарҳ ва талқин қилиш имконини беради.

Ҳаким Термизий ўз асарларида “мақосид” сўзини ҳозирги кунда қўлланадиган шаклида ишлатмаган. Унинг асарларида “илал” (сабаблар), “асбоб” (сабаблар), “асрор” (сирлар), “маоний” (маънолар), “ғоёт” (ғоялар), “ботин” (яширин маъно), “хикмат”, “латоиф” (нозик тушунчалар) сўзлари ҳамда “мақосид” сўзининг *قصد* ўзагидан от ёки феъл шаклида “мақсад”, “мўлжал” маъносида қўлланилган (Х.Заҳрий, 1998:137). Ҳаким Термизий ҳукмлардан кўзланган мақсадларга бағишлаб ёзган “Исбот ал-илал” (Сабабларни собит қилиш) асарида ибодат ва муомалот масалалари ҳамда айрим ақидавий масалаларнинг сабабларини муҳокама қилса, “ас-Салот ва мақосидуҳо” асарида таҳорат, намоз рукнлари ва суннатларининг моҳияти, “ал-Ҳаж ва асроруху” рисоласида ҳаж арконларидаги ҳукмларнинг мақсади, сирлари ва хикматлари ҳақида сўз юритади.

Замонавий уламолар “мақосид аш-шариа”ни уч қисмга: “мақосид омма” (умумий мақсадлар), хосса (хусусий мақсадлар), жузъияга (жузъий мақсадлар) ажратадилар (Н.Жуғайм, 2013:26–27). Ваҳоланки, Имом Жувайний (1028–1085) мақосидни XI асрда заруриёт (заруратлар), ҳожийёт (эҳтиёжлар) ва таҳсинийёт (таҳсинга сазовор ишлар) қисмларига бўлган эди (А.Рисуний, 2014:73). Термизий бир-бири билан чамбарчас боғлиқ мазкур турларнинг барчаси бўйича ўз мулоҳазаларини баён қилган. Мақосид оммага оид 5 та заруриёт – дин, нафс, насл, ақл ва мол-дунё муҳофазаси Ҳаким Термизий асарларида ўрин олган. Жумладан, “Имон келтириш билан дин муҳофазаси, қон тўкиш

тақиқланиши билан нафс ва ақл муҳофазаси, мол-мулкка тажовуз қилиш тақиқланиши билан мол-мулк муҳофазаси, шаън-обрў тўкиш тақиқланиши ва қасос билан насл ва шаън муҳофазаси амалга ошади” (Ҳ.Термизий, 1998:80), дейди Термизий.

Ҳақим Термизий “Мақосиди хосса”га оид фикҳий боблар кесимида ҳам: “ас-Салот ва мақосидуҳо”, “Ҳаж ва асроруху” каби махсус асарлар таълиф этган. “Мақосид жузъия”га оид матнлар ҳам Ҳақим Термизийда жуда кўп учрайди. Жумладан, “Наводир ал-усул” (Камёб усуллар) асарида жузъий мақсадлар ўлароқ “таҳорат”, “сажда”, “ният” каби мавзулар ёритилган.

Шариат “иллат”ларини билиш “мақосид аш-шариа”нинг муҳим қисмларидан биридир. Шариат мақсадлари назариясининг пайдо бўлиши “иллат”лар мавзуси билан чамбарчас боғлиқдир. “Иллат” мавзуси “мақосид аш-шариа”нинг илк ибтидоси бўлган эди. “Иллат” сўзи луғатда “бир нарсада ҳосил бўлиши билан ўша нарсанинг ҳолини ўзгартирувчи”ни англатади. Шу эътибордан беморлик ҳам “иллат” дейилади. Усул ал-фикҳ уламолари иллатни: “Маслаҳат (фойда, манфаат) юзага чиқиши учун маълум ҳукмнинг шариатга киритилишига сабаб бўлган нарса ёки ҳукми танитувчи сифат”, деб таърифлаганлар (Мухаммад Содиқ Мухаммад Юсуф, 2019:138–140).

Ҳақим Термизий шариат ҳукмларининг “иллат”лари, яъни сабабларини тадқиқ қилган илк олимлардан бўлган. Ҳақим Термизийга кўра, масалаларнинг “иллат”ини билиш бу валийларга хос илмдир. “Мақосид” қарашлари албатта ижтиҳод мавзуси билан боғлиқ. Ҳақим Термизийга кўра, мужтаҳиднинг салоҳияти “иллат”ларни ва ҳукмларнинг маъноларини билиш билан ўлчанади. Зеро “фикҳ”нинг ўзи ҳукмларнинг мақсадларини билиш, амр ва наҳйнинг (буйруқ ва тақиқларнинг) сирларини кашф қилишдир.

МУҲОКАМА

Ҳақим Термизий ҳукмларнинг мақсадларини кашф қилишда бир қанча ихтилофлар келиб чиқиши мумкинлигидан огоҳлантиради. Биринчидан, ҳар бир шаръий матн бир қанча маъноларга эга бўлиб, унинг “иллат”лари ва нозик жиҳатларини ҳамма ҳам кўра олмайди. Иккинчидан эса, ақл ва зеҳний салоҳият ўртасида тафовут бўлиб, ижтиҳод масаласида хилма-хилликни келтириб чиқаради. Ҳақим Термизийнинг асарларига қаралса, гарчи

у ханафий фикҳини ўрганганини қайд этсада, аммо айрим масалаларда ханафийликдан фарқли фикҳий ҳулосалар беради.

Шариатни жорий қилган Зотнинг шариат ҳукмлари борасидаги мақсадлари ҳақида ҳукмлар “муаллал” (яъни, асос ва сабаблари мавжуд) бўлганда гапириш мумкин. “Иллат” – “ҳикмат” сўзига маънодош бўлиб келса, у тўлиғича “мақосид”ни англатади (Н.Жуғайм, 2013:144).

Ҳақим Термизий таълил (ҳукмларнинг жорий қилиниш сабаблари ва асосларини келтириш) масаласида ақл ва нақлни асос, деб кўрсатади. Бунда у Куръон, суннат, саҳобийлар, тобейлар, етакчи уламолар сўзларига таянилиши ҳамда айрим ўринларда тафаккур ва тадаббур орқали ечим топилишини амалда кўрсатиб беради. Ижтиҳодий фаолиятда араб тилини билиш ниҳоятда муҳим ўрин тутаяди. Ҳақим Термизий шаръий ҳукмларнинг “иллат”ини англаш учун араб тилини билиш энг муҳим омиллардан, деб ҳисоблайди. Ўзи ҳам араб тилидаги сўзларнинг асл маъноларидан “иллат”ни очиб беришда унумли фойдаланади. Масалан, “закот” сўзининг луғавий маъносидан фойдаланиб, закотнинг “иллат”и – “ўсиш” (молиявий) эканини айтади. Ёки рамазон рўзасининг “иллат”ини “гуноҳлардан покланиш”, деб таъкидлашда ҳам “рамазон” сўзининг “қуйдириб тушириш” маъносидан фойдаланади. Ўз асарларида Ҳақим Термизий тилшунослар ва тил донишмандлари (ҳукамо би илм ал-луға) ўртасини фарқлаб, тилшунос ҳақимларни юқори поғонага қўяди. Тил олимларини фақат зоҳирий масалалар билан чекланиб қолганлари, сўзларнинг яширин маънолари, ҳарфларнинг сирларини билмасликлари учун танқид қилади.

Ҳақим Термизий сўзларнинг маъноларини чуқуррок очиб бериш мақсадида истиора ва мажоздан ҳам унумли фойдаланади: қуёш – қалб, тутун – шаҳватлар, сел – раҳмат оқиб келиши, хароба иморат – ёмон ахлоқ. Шунингдек, намозни тўйга, ундаги амалларни таом, сўзларни ичимликка ўхшатади (истиора) (Х.Заҳрий, 2009:159–162).

Ҳақим Термизий иллатларни келтиришда юқорида қайд этилган нақлий, ақлий, луғавий асослардан ташқари ирфоний қарашларига ҳам таянади. Масалан, намозга такбир айтишнинг “иллат”ини қуйидагича келтиради: “Агар такбир (Аллоҳу Акбар) айтса, кибрни Аллоҳга топширади, ундан халос бўлади, нафсини ерга уради. Агар нафсини ерга урса, Аллоҳ у (кимса)ни кўтаради, зеро у кимса банди қиёфасида намоён

бўлди. Аллоҳ Ўз бандаларини банда суратида бўлганларида яхши кўради. Қачонки, ўзларидан кетиб, кибрга берилсалар, уларни ёмон кўради. Чунки уларнинг бу ҳолатида Унга хос нарсага ўхшашга интилиш бор” (Х.Термизий, 1965:30). Ҳақим Термизийнинг ирфон асосидаги айрим “таълил”лари бир қарашда бошқа асосларга таянгандек туюлиши ҳам мумкин. Аммо у келтирган ибодат “иллат”лари муомалот “иллат”ларидан фарқланиб, ўзига хос услубий асосга эга бўлиши табиий эди. Мана шу услубият ифодаси учун Ҳақим Термизий айнан ирфон йўлини муносиб, деб танлади. Бу ирфоний услубиятни “ноилмий”, ёки “тасаввурдан ташқарида”, деб баҳолаш тўғри эмас (Т.Ҳажжи, 2016).

Ҳақим Термизийнинг сони саксондан ошиқ асарлари орасидан – “Наводир ал-усул” (Камёб усуллар), “Хатм ал-авлиё” (Валийларнинг муҳри) ҳамда “Илал аш-шариа” (Шариат сабаблари) ҳаётлик вақтидаёқ машҳур бўлган. Тарихий манбаларда айнан охириги иккитасидаги қарашлари туфайли муаллиф кўп тазйиқларга учрагани қайд этилган (Х.Заҳрий, 2013:61).

Манбаларда “Илал аш-шариа” номи билан зикр қилинган асар “Исбот ал-илал” (Сабабларни собит қилиш), “Илал ал-убудия” (Бандалик сабаблари), “Китоб ал-илал” (Сабаблар китоби) номлари билан ҳам юритилган. Ушбу асарни “ислом шариати ҳикматиға бағишланган, унинг маънавий жиҳатларини намоён этувчи услубий қўлланма”, деб таърифлаш мумкин. Умуман олганда, Ҳақим Термизий барча илмларда маънавий омиллар татбиқ этилиши тарафдори бўлган.

“Исбот ал-илал” асирида Ҳақим Термизийнинг “мақосид”га доир қарашлари яққол намоён бўлади. Унинг “Исбот ал-илал” китобини ёзишидан мақсади қуйидагиларда аке этади: биринчидан, диндаги ҳар бир ҳукмнинг мақсади, сабаби (иллат), ҳикмати бўлиши ва албатта инсон уларни англаб ета олишини тушунтириш; иккинчидан, у ёки бу ҳукм (буйруқ ва таъқиқ) ортида айнан қайси “иллат” – сабаб турганини амалий кўрсатиб бериш (Н.Nicholas, 1960). Ҳақим Термизий ҳукмларнинг иллатини билишда қуйидаги асосларга таянади: 1) луғавий, 2) нақлий, 3) завқий-ирфоний (Х.Заҳрий, 1998:48) ҳамда 4) мантикий-изчиллик усули.

Ҳақим Термизий “таълил” ҳақидаги қарашлари учун ўз даврида тазйиққа учраган. Чунки бу мавзу ўша давр уламолари ўртасида ихтилофли масала эди. Унинг ўзи ҳам бу вазиятни “Исбот

ал-илал” китобининг муқаддимасида келтириб ўтган: “Сен буйруқ ва қайтариқ (ал-амр ва-н-наҳй) “иллат”ларининг исботи бўйича кишилар мунозара қилган нарсалар ҳақида мендан сўрадинг. Баъзилар айтдиларки, бу Парвардигоримиздан “тааббудий” (ҳикматини банда тушунмай ибодат қиладиган амал)дир. Аллоҳ бандаларини яратган экан, улар (бандалар) буйруқ ва қайтариқ (ал-амр ва-н-наҳй)ға бандаликни изхор этиб (ҳикматини суриштирмай), итоат қиладилар. Унинг буйруқларига “иллат” йўқдир. (Тааббудий масалалар бандалар учун) имтиҳон ва синовдир... Аммо, (билсинларки) ҳукмларнинг “иллат”лари мавжуд, уларни англаганлар англайди, билмаганлар эса, билмайди” (Х.Термизий, 1998:67). Сўнгра муаллиф ҳукмларнинг “иллат”лари мавжудлигини исботлаш учун оятлар (Бақара, 143; Муҳаммад, 31; Анкабут, 1–3; Анбиё, 35; Муддассир, 31) ва ҳадисларга, сўнгра мантикий усулларга таянади. Мантикий усулларга мисол: “Аллоҳ таоло бандаларига бирор нарсани буюрса ёки бирор нарсадан қайтарса, беҳудага қилганми ёки ҳикмат биланми? Агар беҳудага деса, Аллоҳнинг буйруқларига бепарво ва беписанд бўлиб, уни ўйинга йўйган бўлади. Агар “амр ва наҳй ҳикматдан чиқарилган” деса, унга “қани ўша ҳикмат, у нима экан?” дейилади” (Х.Термизий, 1998:69). Шундан сўнг аллома ҳикмат илми орқалигина ҳукмларнинг иллатини аниқлаш мумкинлигини айтиб, ҳикмат илмининг афзаллигини кўрсатади: “Ҳикмат – илмнинг ботини – яширин қисми, ботин – нарсанинг мағзидир, зоҳир – нарсанинг пўстлоғи. Манфаат мағизда, пўстлоқда эмас” (Х.Термизий, 1998:69). Буйруқ ва қайтариқ “иллат”ини билиш учун эса қуйидагилар талаб этилишини баён қилади: “Агар банда нафсини тарбияласа (риёзат), шахватлардан фориф бўлса, кўксини (шахват тутунларидан) холи қилса, Аллоҳ таоло унинг кўксини Ўз нури билан очиб, шу нур билан тўлдиради. Шу нур орқали ҳикматларни мулоҳаза қила бошлайди, шу мулоҳазадан буйруқ ва тақиқнинг “иллат”ини англайди” (Х.Термизий, 1998:72).

НАТИЖА

Ҳукмларнинг “иллат”ини аниқлаш (таълил) масаласи ҳозирги кунга қадар ҳам жуда мунозарали масалалардан бири ҳисобланади. Бу борада шофеий олим Тожиддин Субкийнинг (1327–1370) қуйидаги гапи илмий доираларда кенг тарқалган: “Мутақаллимларда Аллоҳнинг ҳукмлари “таълил” қилинмаслиги машҳур бўлса, фақиҳларда эса

“таълил” қилиниши машхурдир”. Имом Шотибийга кўра эса, “аслида калом майдонида бу масала юзасидан пайдо бўлган ихтилофнинг таъсири кейинчалик усул ал-фикхга кўчди” (Н.Шариф, 2021).

Тарихий манбаларга кўра ҳукмларнинг “иллат”и мавзусига доир муносабатлар умумий кўринишда қуйидагича шаклланган:

Ҳукмлар иллатини мутлақ инкор қилувчилар – зоҳирийлар ва ашъарийлар.

Мутлақ қўллаб-қувватловчилар – мўътазилалар ва баъзи аҳли сунна намояндалари.

Қисман қўллаб-қувватловчилар – мотуридийлар ва айрим аҳли сунна уламолари (Н.Шариф, 2021).

Асрлар давомида кечган бу ихтилофни машхур уламолар – Муҳаммад Тохир ибн Ошур (1879–1973), Рамазон Бутий (1929–2013) “лафзий” деб мувофиқлаштирганлар.

Жазоирлик олим Нўъмон Жуғайм (1966 й. туғилган) таърифига кўра: “Усул ал-фикх китобларида ибодат масалаларидан ташқари деярли барча шаръий ҳукмлар “муаллал” (асос ва сабаблари келтирилган) ва маъноси маъқулланган. Ибодат масалалари, гарчи, Аллоҳ истаган ҳикмат ва мақсадларда жорий қилингани айтилсада, уларнинг аксариятининг “иллат”и ақлга номаълум. Шу сабабли ҳам ибодатга оид ҳукмлар “таълил” қилинмаслигига йўйилган. Аммо бир нарсани билмаслик ўша нарса йўқлигини аниқламайди ёки айрим ҳукмларнинг ҳикмат ва иллатини англаб етмаслигимиз, ҳукм “иллат”сиз эканини ҳам билдирмайди, бу аклимиз калталиги ва Аллоҳнинг шу илми биздан яширишни ирода қилганини кўрсатади” (Н.Жуғайм, 2013:149).

Ҳукмларнинг “иллат”ини аниқлаш динни англашнинг ажралмас қисми бўлиб, ҳукмларнинг мазмун-моҳиятини тушунишда алоҳида аҳамият касб этади. Бу ҳолат қуйидагиларда намоён бўлади:

Қуръони каримда ҳам кўп ҳукмларнинг “иллат”и зикр этилган. Масалан, Бақара сураси, 222-оятда: «Сиздан ҳайз тўғрисида сўрамоқдалар. Айтинг: “У азиятдир. Бас, ҳайз пайтида хотинларингиздан четланингиз”». Ушбу оятда Аллоҳ таоло Ўз Пайғамбарига ҳукмнинг “иллат”ини ҳукмнинг ўзидан олдин айтишни буюрмоқда.

Пайғамбар алайҳиссалом ҳадисларида ҳам ҳукмнинг “иллат”и кўп ўринда зикр қилинади. Масалан, “Рухсат сўраб кириш, кўз тушиши сабабли жорий қилинди”, ёки мушук ҳақида: “Нопок эмас, балки, атрофингизда айланиб юрувчидир”, ҳадисларини келтириш мумкин.

Ҳукмларнинг “иллат”ини билиш – шариатни тушуниш, унинг мақсадларини англаш, ўз ўрнига қўйиш бўйича араб тилини билишдан кейинги иккинчи қалитдир. Бусиз саёзлик, қусур ва адашиш келиб чиқади. Шу билан бирга, “таълил” ҳукм келмаган масалада ижтиҳод қилишга олиб боровчи йўлдир.

“Ҳукм ўз “иллати” билан жорий бўлиши” фикхий қоидаси ҳукмларнинг ўзгаришларини намоён қилувчи муҳим жиҳат ҳисобланади. Яъни, муайян “иллат” асосида чиқарилган ҳукм ўша “иллат”га боғлиқ бўлиб, “иллат” давомийлигига қараб, ҳукм ҳам жорий бўлиб туради. “Иллат” кетиши билан ҳукм ҳам бекор бўлади, “иллат” яна қайта тикланиши билан ҳукм ҳам қайта жорий бўлади (А.Рисуний, 2014).

“Мақосид” ва “иллат”нинг бир-бири билан боғлиқлиги уларнинг ўхшашлик ва фарқли жиҳатларида намоён бўлади. Қуйидагиларда улар ўхшаш: 1) Иккови ҳам усулга таянади ва яширин бўлиши мумкин, унга далолат қилиш учун турли йўллар керак бўлади. 2) Иккови ҳам очиқ-ойдин ва аниқ ёки ижтиҳод қилиш талаб этиладиган даражада мавҳум бўлиши мумкин. 3) Иккови ҳам ҳукм чиқаришга хизмат қилади, бироқ, “иллат” изланишлар асосида топилиши мумкин, аммо “мақосид” турли бўлиши ҳамда баъзан топилмаслиги ҳам мумкин. 4) Иккови ҳам ҳукмнинг жорий бўлиши ёки бекор қилиниши учун ундан кўзланган мақсадни ифодаловчи омилдир. 5) Иккови бир-бирини тақозо этади. 6) Мақсадлар “иллат”ни аниқловчи йўллардан бири ҳам бўлади, мақсад аниқланса, “иллат” ҳам топилади.

Қуйидагиларда “мақосид” ва “иллат” фарқланади: 1) “Иллат” – ҳукмни аниқлаштириб берувчи, унга далолат қилувчи воситадир. “Мақосид” – жорий этиладиган ҳукмлардан кўзланадиган манфаатлардир. 2) “Иллат” – сабаб, асосдир, лекин ҳукмнинг ўзи эмас. “Мақосид” – “иллат”ни билиш орқали ҳукмдан олинадиган манфаатдир (У.Аднон, 2015:1216).

Ҳаким Термизий масалаларнинг “иллат”и (сабаби)ни тўғри аниқлаш ботин илмини ўзлаштирган уламоларга хос эканини таъкидлайди. Аллома “илм ал-ботин” (ички-яширин илм) ва “илм аз-зоҳир” (ташқи-ошқора илм) бир-бирига ошно эканини айтсада, “илм ал-ботин”ни англаган ҳакимни “илм аз-зоҳир”ни эгаллаган олимдан юқори кўяди. Жумладан, шундай ёзади: “Аллоҳ ҳузуридаги илм – денгиздир. Бу денгиздан У расулларга дарё (микдориди илм) ато

этади, расулар бу дарёдан уламоларга анхор (микдоридаги илм) берадилар, уламолар эса, оммага кичик арикни улашадилар. Анбиёларга пайғамбарлик масъулиятини кўтара оладиган ақл берилган, олимлар эса омма тоқат қила олмайдиган илмга муносиб тарзда ақллари зиёда қилинган. Худди шундай ботин уламолари – ҳукамолар эса зоҳир уламолари ожиз бўлган илмларни кўтара олишлари учун ақллари зиёда қилинган. Улар зоҳир уламолари тоқат қила олмайдиган илмни эгаллайдилар, шунинг учун ҳам зоҳир уламолари баъзи бандаларнинг сувда юриши, юрганларида ернинг уларнинг олдига ўзи тортилиб келиши, уларга ризқнинг одамлар иштирокисиз муҳайё қилинишини инкор этадилар”. Шундан сўнг муаллиф зоҳир уламоларини танқид қилиб, улар Аллоҳни таниганлари билан, ҳали Уни ҳақиқий англаб (ҳаққ ал-маърифат) етмаганлари сабабли уларда дунёга ҳирс, мақтовга ўчлик, мансабпарастлик каби қусурлар бор эканини қоралайди. Ҳақим Термизий фикҳ ва фақиҳ сўзларини таҳлил қилиб, бу сўзлар аслида “ислом ҳуқуқи” ва “ҳуқуқшуноси”, деган маънони эмас, балки, ашёларнинг ботиний томонларини англатишини тушунтириб беради (Ҳ.Термизий, 1988:270–358).

Ҳақим Термизий кўплаб асарларида фикҳий мавзуларни кўтаради, ўз китобларида дин ҳукмларини ботиний жиҳатлар, ички маънавий таъсирлар нуқтаи назаридан муҳокама қилади. Ҳақим Термизий фақиҳлар мурожаат қиладиган “фикҳий ҳийлалар” масаласига алоҳида эътибор беради. Фикҳий ҳийлаларда адолат мезонини тарқ этган фақиҳларни Аллоҳни алдашга уриниш, дин кўрсатмаларини ўзгартириш, мансабдорларга тилёғламалик қилишда айблайди. Зеро, баъзи фақиҳлар масалаларнинг “иллат”ини тўғри аниқлай олмай, ёки баъзи яширин “иллат”ларни англамасдан, нотўғри хулосалар чиқарадилар ва шу билан инсонлар ўз ҳаққоний мажбуриятларини бажармасликларига йўл топиб берадилар (М.Жуюший, 1980:128–130), дейди. Ҳақим Термизий шу каби бир неча масалаларни “ал-Масоил ал-афина” (бадбўй масалалар) номи остида кичик рисолада жамлайди.

Юқоридаги мулоҳазалари билан Термизий фақиҳларни уч тоифага ажратади:

Дунё матохларига эришиш учун илм талаб қилганлар.

Зоҳирий илм йўлидаги фақиҳлар – улар ҳикмат нуридан мосуводирлар. Шунинг учун ҳам масалаларнинг ботиний жиҳатларидан беҳабарлар.

Ҳикмат нури берилган, масалаларнинг яширин жиҳатларини ҳам англай оладиган ҳақиқий киёс аҳли (А.Барака, 2014:99–102).

Ҳақим Термизийга кўра, фақатгина учинчи тур фақиҳларгина барча масалаларда тўғри ҳуқуқий ечим бериш, ҳукмларнинг иллатини тўғри аниқлай олиш салоҳиятига эга бўладилар. Қолганлар эса ҳикмат ато этилмагани учун хатога йўл қўйишлари мумкин.

Бу билан Ҳақим Термизий исломнинг замон билан ҳамнафас бўлиши, бирёклама қарашлар чегарасида чекланиб қолмаслиги учун ҳукмларнинг мақсадига эътибор бериш, унинг аниқ сабаби – “иллат”ини аниқлаш орқали амалиётга жорий қилиш заруриятини таъкидлайди. Ҳақим Термизий мазкур йўналишдаги асарлари билан шариат мақсадлари бўйича ижод қилган илк мутафаккир ҳисобланади. У ҳижрий тўртинчи асрдаёқ шаръий ҳукмларни чиқаришда шариат мақсадлари доирасида ижтиҳод қилиш методологиясини ишлаб чиққан ва ислом ҳуқуқшунослиги соҳасида янгиланишни амалга оширган.

ХУЛОСА

“Мақосид аш-шариа”нинг дастлабки кўринишлари Пайғамбар алайҳиссалом ва саҳобийлар даврида кўзга ташланган. Куръони карим оятлари ва ҳадиси шарифлар инсонларни диний масалаларга ҳам ақл кўзи билан қарашга, маърифат билан изланишга ундаган.

Фикҳий мазҳаблар ўз фаолияти доирасида “мақосид” қарашлари шаклланиши учун қулай шароит яратган эди. Мазҳабларнинг ўзаро баҳс-мунозаралари ҳам “мақосид” доирасидаги фикрлар сайқалланиши учун қулай имконият берган эди.

Ҳақим Термизийнинг “мақосид”га доир дастлабки қарашлари, айнан шу сўзнинг ҳосилаларини ўз асарларида ишлатиши кейинги муаллифлар учун бу мавзуда фаолият олиб боришлари учун таянч-асос бўлган.

“Мақосид”га тегишли фикрларни қайд этиш жараёнлари, Ҳақим Термизий асарлари билан IX–X асрларда бошланган бўлса, Имом Жувайний (1028–1085) давридан бошлаб, у тизимли шаклга келди, дейиш мумкин. Айниқса, Имом Жувайнийнинг “мақосид”ни “заруриёт”, “ҳожийёт” ва “таҳсинийёт” қисмларига ажратиши “мақосид”га нисбатан тизимли қарашларни шакллантирди.

Ҳаким Термизийнинг “Исбот ал-илал” асаридаги муамалот ва ибодат масалаларига оид иллатлар ўз мазмун-моҳиятига кўра фарқланади.

Ҳаким Термизий энг муҳим фикрларидан бири – “ҳар қандай шаръий ҳукм ортида “иллат” (асос ва сабаб) бордир”. Ҳар бир “иллат” Ҳаким Термизийда ахлоқий ўзакни ҳам ўз ичига олади. Яъни, ҳар бир ҳукмнинг ахлоқий-маънавий жиҳатлари мавжуд. Бу каби қарашлари билан Ҳаким Термизий ислом фикрида муҳим янгиланишларни бошлаб берди.

МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. А.Барака. (2014). Ал-Ҳаким ат-Термизий ва назарийатуҳу фи-л-вилоя. Қоҳира: Мактаба Ваҳба.
2. Жасер Авда. (2011). Мақосид аш-шариа ка-фалсафа ли-т-ташриъ ал-ислами. Вашингтон: Халқаро ислом тафаккури институти.
3. Жасер Авда. (2011). Мақосид аш-шариа: далил ли-л-мубтадиин. Вашингтон: Халқаро ислом тафаккури институти.
4. М.Жуыший. (1980). Ал-Ҳаким ат-Термизий: дироса ли осориҳи ва афкориҳи. Қоҳира: Дар ан-наҳда арабийя.
5. Х.Заҳрий. (2013). Ҳаким Хуросон ва анис аз-замон. Работ: Марказ ад-диросот ва-л-абҳос.
6. Х.Заҳрий. (2009). Тажаллиёт ал-Бурхон. Байрут: ал-Мактаба ал-Асрия.
7. Х.Заҳрий. (1998). Ҳаким Термизийнинг “Исбот ал-илал” асари нашрининг кириш қисми. Работ: Куллият ал-адаб ва-л-улум ал-ижтимаия.
8. Камолиддин Муҳаммад. (2015). Ал-Мақосид қабла-ш-Шотибий // ар-Робита ал-Муҳаммадия. Работ: 2015. <https://www.arrabita.ma/blog>
9. Муҳаммад Хусайн. (2005). Ат-Танзир ал-мақосидий инда-л-Имам Муҳаммад Тохур ибн Ошур. Ал-Жазоир: Жамаиат Жазоир.
10. Муҳаммад Юсуф Муҳаммад Содик. (2019). Усулул фикҳ. Тошкент: Hilol-Nashr.
11. Навос Шариф. (2021). Қозийят таълил ал-аҳком инда-л-усулийийн ва-л-мутақаллимин // Баес Исломи. Уттар Прадеш: <http://albasulislami.com>
12. Nicholas Heer. (1960). Al-Ḥakīm al-Tirmidhī's Kitāb Ithbāt al-'Ilal. A paper read at the 1960 annual meeting of the American Oriental Society held in New Haven, Connecticut.
13. Нуъмон Жуғайм. (2013). Турук кашф ан мақосид аш-Шориъ. Аммон: Дар ан-нафаис.
14. Ризвон Саййид. Мақосид аш-шариа байна усул ал-фиқҳ ва-т-таважжухот ан-нуҳудия // Шабаб тафохум. Масқат: 2021. №30 март. <https://shababtafahom.com/post/2183>
15. Рисуний Аҳмад. (2014). Ал-Қавоид ал-асос ли илм мақосид аш-шариа. Лондон: Муаассаса ли-т-турос ал-ислами. Электрон нусха

16. Рисуний Аҳмад. Муҳозарот фи мақосид аш-шариа. Қоҳира: Дор ал-калима, 2014.

17. Торик Ҳажжи. (2016). Ал-Ҳаким ат-Термизий ва таълил ал-ибодот // Изоат. сентябрь. <https://www.ida2at.com/al-hakim-al-tirmidhi-explanation-of-worship>

18. Усома Аднон. (2015). Басма Али Рабобиа. Алоқа мақосид аш-шариа би-л-илла ва-л-муносаба ва-л-ҳикма: дироса таъсилийя фикҳийя // Диросот улум аш-шариа ва-л-қонун. Иордания университетети нашри. Аммон. Ж. 42.

19. Ҳаким Термизий. (1998). Исбот ал-илал. Касабланка: ан-Нажаҳ ал-жадида.

20. Ҳаким Термизий. (1965). Ас-Салот ва мақосидухо. Қоҳира: Дор ал-китаб ал-арабий.

21. Ҳаким Термизий. (1998). Наводир ал-усул. Қоҳира: Дор ар-район ли-т-турос. Ж. 1.

REFERENCES

1. A.Baraka. (2014). Al-Hakim at-Termiziy va nazariyatuhu fi-l-viloya. Qohira: Maktaba Vahba.
2. Jaser Avda. (2011). Maqosid ash-sharia ka-falsafa li-t-tashri' al-islamiy. Vashington: The international Institute of Islamic Thought.
3. Jaser Avda. (2011). Maqosid ash-sharia: dalil li-l-mubtadiin. London, Vashington: The international Institute of Islamic Thought.
4. M.Juyushiy. (1980). Al-Hakim at-Termiziy: dirosa li osorihi va afkorihi. Qohira: Dar an-nahda arabiiya.
5. X.Zahriy. (2013). Hakim Xuroson va anis az-zamon. Rabot: Markaz ad-dirosot va-l-abhos.
6. X.Zahriy. (2009). Tajalliyot al-Burhon. Bayrut: al-Maktaba al-Asriyya.
7. X.Zahriy. (1998). Hakim Termiziyning “Isbot al-ilal” asari nashrining kirish qismi. Rabot: Kulliyat al-adab va-l-ulum al-ijtimaiyya.
8. Kamoliddin Muhammad. (2015). Al-Maqosid qabla-sh-Shotbiy // ar-Robita al-Muhammadiyya. Rabot. <https://www.arrabita.ma/blog>
9. Muhammad Husayn. (2005). At-Tanzir al-maqosidiy inda-l-Imam Muhammad Tohur ibn Oshur. Al-Jazoir: Jamiat Jazoir.
10. Muhammad Yusuf Muhammad Sodik. (2019). Usulul fiqh. Toshkent: Hilol-Nashr.
11. Navos Sharif. (2021). Qoziyyat ta'lil al-ahkom inda-l-usuliyin va-l-mutakallimin // Bayes Islomiy. Uttar Pradesh: №6 yanvar. <http://albasulislami.com>
12. Nicholas Heer. (1960). Al-Ḥakīm al-Tirmidhī's Kitāb Ithbāt al-'Ilal. A paper read at the 1960 annual meeting of the American Oriental Society held in New Haven, Connecticut.
13. Nu'mon Jug'aym. (2013). Turuq kashf an maqosid ash-Shori'. Ammon: Dar an-nafais.
14. Rizvon Sayyid. (2021). Maqosid ash-sharia bayna usul al-fiqh va-t-tavajjuhoh an-nuhudiyya // Shabab tafahom. Masqat: <https://shababtafahom.com/post/2183>

15. Risuniy Ahmad. (2014). Al-Qavoid al-asos li ilm maqosid ash-sharia. London: Muaassasa li-t-turos al-islamiy, 2014. Elektron nusxa

16. Toriq Hajji. (2016). Al-Hakim at-Tirmiziy va ta'lil al-ibodot // <https://www.ida2at.com/al-hakim-al-tirmidhi-explanation-of-worship>

17. Usoma Adnon, Basma Ali Rabobia. (2015). Aloqa maqosid ash-sharia bi-l-illa va-l-munosaba va-l-hikma: dirosa ta'siliyya fiqhiyya // Dirosot ulum ash-sharia va-l-qonun. Iordaniya universiteti nashri. Ammon: Ж. 42.

18. Hakim Termiziy. (1998). Isbot al-ilal. Kasablanka: an-Najah al-jadida.

19. Hakim Termiziy. (1965). As-Salot va maqosiduh. Qohira: Dor al-kitab al-arabiy.

20. Hakim Termiziy. (1988). Navodir al-usul. Qohira: Dor ar-rayyon li-t-turos. Ж. 1.

21. Risuniy Ahmad. (2014). Muhozarot fi maqosid ash-sharia. Qohira: Dor al-kalima.

